

Jerzy Dzieciuchowicz

LUDNOŚĆ ŁODZI ROZWÓJ I PRZEMIANY STRUKTURALNE

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

LUDNOŚĆ ŁODZI
– ROZWÓJ
I PRZEMIANY STRUKTURALNE

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

[Kup książkę](#)

Jerzy Dzieciuchowicz

**LUDNOŚĆ ŁODZI
– ROZWÓJ
I PRZEMIANY STRUKTURALNE**

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2014

[Kup książkę](#)

Jerzy Dzieciuchowicz – Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk Geograficznych
Katedra Studiów Ludnościowych i Badań nad Usługami
90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31

RECENZENT

Sławomir Kurek

EDYCJA TEKSTU, SKŁAD, ŁAMANIE

Aleksandra Retkiewicz

PROJEKT OKŁADKI

Jerzy Dzieciuchowicz, Barbara Grzejszczak

Zdjęcia wykorzystane na okładce: autorstwa Barbary Grzejszczak
oraz © Depositphotos.com/whitelook

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ
przez Katedrę Studiów Ludnościowych i Badań nad Usługami

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2014

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.06639.14.0.M

ISBN (wersja drukowana) 978-83-7969-263-7
ISBN (ebook) 978-83-7969-722-9

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63, faks (42) 665 58 62

Kup książkę

SPIS TREŚCI

1. WSTĘP	5
1.1. PROBLEMATYKA BADAWCZA.....	5
1.2. PRZEDMIOT, PODMIOT I CEL BADAŃ.....	6
1.3. LITERATURA PRZEDMIOTU.....	6
1.4. ŹRÓDŁA INFORMACJI I METODY BADAWCZE.....	8
1.5. UKŁAD PRACY.....	9
2. LUDNOŚĆ ŁODZI DO 1918 ROKU	11
2.1. LUDNOŚĆ ŁODZI ROLNICZEJ DO 1820 ROKU.....	11
2.2. LUDNOŚĆ ŁODZI PRZEMYSŁOWEJ W OKRESIE 1820–1918.....	14
2.2.1. DYNAMIKA ROZWOJU LUDNOŚCI.....	14
2.2.2. RUCH MIGRACYJNY I NATURALNY.....	19
2.2.3. STRUKTURA DEMOGRAFICZNO-SPOŁECZNA LUDNOŚCI.....	21
2.2.4. PODZIAŁ LUDNOŚCI WEDŁUG WYZNANIA I NARODOWOŚCI.....	28
2.2.5. STRUKTURA PRZESTRZENNA LUDNOŚCI.....	33
2.3. PODSUMOWANIE.....	37
3. LUDNOŚĆ ŁODZI W LATACH 1918–1945	41
3.1. PRZEMIANY LUDNOŚCIOWE W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM.....	41
3.1.1. ROZWÓJ DEMOGRAFICZNY.....	41
3.1.2. RUCH NATURALNY I MIGRACYJNY.....	43
3.1.3. STRUKTURA DEMOGRAFICZNO-SPOŁECZNA LUDNOŚCI.....	47
3.1.4. STRUKTURA WYZNANIOWA I NARODOWOŚCIOWA LUDNOŚCI.....	55
3.1.5. STRUKTURA PRZESTRZENNA LUDNOŚCI.....	59
3.2. MIESZKAŃCY ŁODZI W OKRESIE II WOJNY ŚWIATOWEJ I OKUPACJI NIEMIECKIEJ.....	70
3.3. PODSUMOWANIE.....	75
4. ZMIANY LUDNOŚCIOWE W ŁODZI W OKRESIE 1945–1989	79
4.1. WZROST DEMOGRAFICZNY.....	79
4.2. RUCH NATURALNY I MIGRACYJNY.....	85
4.2.1. RUCH NATURALNY.....	85
4.2.2. RUCH MIGRACYJNY.....	89
4.3. STRUKTURA DEMOGRAFICZNO-SPOŁECZNA.....	91
4.3.1. STRUKTURA DEMOGRAFICZNA.....	91
4.3.2. STRUKTURA SPOŁECZNO-ZAWODOWA.....	103
4.4. STRUKTURA WYZNANIOWA I NARODOWOŚCIOWA.....	110
4.5. STRUKTURA PRZESTRZENNA LUDNOŚCI.....	113
4.5.1. STRUKTURA PRZESTRZENNA LUDNOŚCI W 1970 ROKU.....	113
4.5.2. STRUKTURA PRZESTRZENNA LUDNOŚCI W 1988 ROKU.....	122
4.5.3. PIONOWA STRATYFIKACJA LUDNOŚCI.....	135
4.6. PODSUMOWANIE.....	136

5. PRZEMIANY LUDNOŚCIOWE ŁODZI NA PRZEŁOMIE XX I XXI WIEKU	141
5.1. ROZWÓJ LUDNOŚCIOWY	141
5.2. RUCH NATURALNY I MIGRACYJNY	143
5.2.1. RUCH NATURALNY	143
5.2.2. RUCH MIGRACYJNY	152
5.3. STRUKTURA DEMOGRAFICZNO-SPOŁECZNA	156
5.3.1. STRUKTURA DEMOGRAFICZNA	156
5.3.2. STRUKTURA SPOŁECZNO-EKONOMICZNA	166
5.4. STRUKTURA WYZNANIOWA I NARODOWOŚCIOWA	177
5.5. STRUKTURA PRZESTRZENNA LUDNOŚCI	182
5.5.1. ROZMIESZCZENIE I GĘSTOŚĆ LUDNOŚCI	182
5.5.2. PRZESTRZENNA STRUKTURA DEMOGRAFICZNA	184
5.5.3. PRZESTRZENNA STRUKTURA SPOŁECZNO-EKONOMICZNA	187
5.5.4. TYPOLOGIA PRZESTRZENNA LUDNOŚCI	192
5.6. PODSUMOWANIE	196
6. PROGNOZA LUDNOŚCI ŁODZI	201
6.1. PROGNOZA DEMOGRAFICZNA DO 2030 ROKU	201
6.2. PROGNOZA DEMOGRAFICZNA DO 2035 ROKU	203
7. ZAKOŃCZENIE	207
BIBLIOGRAFIA	213
SPIS RYCIN, TABEL I FOTOGRAFII	220

1. WSTĘP

1.1. PROBLEMATYKA BADAWCZA

Procesy i struktury ludnościowe wpływają bezpośrednio lub pośrednio na możliwości i warunki formowania systemu przestrzennego Łodzi, obejmującego infrastrukturę społeczną, techniczną i mieszkaniową, rynek pracy, rozmieszczenie przemysłu i usług oraz transport i komunikację. Zjawiska ludnościowe stanowią również jedną z ważniejszych determinant rozwoju więzi społecznych pomiędzy mieszkańcami Łodzi. Społeczności zamieszkujące miasto, o swoistych cechach demograficznych, społeczno-ekonomicznych i społeczno-kulturowych, rozwijają się pod wpływem dwóch przeciwstawnych sił: różnicujących i integrujących. Tendencje różnicujące wynikają przede wszystkim z dyfuzji procesów społeczno-kulturowych i innowacji technologicznych, prowadzących do powstawania wewnątrzmijskich rejonów wzrostu społeczno-ekonomicznego oraz obszarów, które przeżywają regres lub stagnację społeczno-gospodarczą. Natomiast tendencje integrujące przejawiają się w zdolności każdej społeczności lokalnej do podtrzymywania stanu równowagi i spójności wewnętrznej poprzez asymilację zmian innowacyjnych lub ograniczanie ich znaczenia. Na współczesny rozwój i podziały społeczności zamieszkujących Łódź silny wpływ wywierają procesy transformacji systemowej, polegające na budowie wolnego rynku, tworzeniu społeczeństwa obywatelskiego i demokratyzacji, a także presja globalizacyjna na gospodarkę i więzi terytorialne oraz nowe procesy modernizacji gospodarki.

W rozwoju i reprodukcji ludności Łodzi zachodzą zarówno zmiany ilościowe, jak i jakościowe. Najpierw były one związane z pierwszym przejściem demograficznym (Noteistan 1945; Okólski 1990), które prowadziło od reprodukcji tradycyjnej do nowoczesnej. Wyrazem tych przemian demograficznych było przede wszystkim obniżenie dzietności, wydłużenie trwania życia i przekształcenie proporcji w obsadzie trzech podstawowych grup wieku. Współczesna sytuacja ludnościowa Łodzi świadczy o tym, że miasto wkroczyło w drugie przejście demograficzne (Van de Kaa 1987; Coleman 2002; Kurek 2008), w trakcie którego sumaryczna płodność spada poniżej poziomu prostej zastępowalności pokoleń. Szczególnie istotną rolę odgrywa w tym przypadku dynamiczny rozwój procesu starzenia demograficznego, generującego poważne problemy demograficzno-społeczne i ekonomiczne.

Problematyka badawcza tej pracy obejmuje procesy i struktury ludnościowe Łodzi rozpatrywane całościowo, w ujęciu dynamicznym i przestrzennym. Przemiany ludnościowe analizowano począwszy od okresu Łodzi rolniczej aż do czasów współczesnych. Ważnym zagadnieniem podejmowanym w tym opracowaniu jest identyfikacja faz przemian i specyficznych właściwości stosunków ludnościowych panujących w przestrzeni Łodzi podczas pierwszego i drugiego przejścia demograficznego. Rozpatrywana problematyka badawcza nie została dotychczas wystarczająco zbadana. Chociaż dotyczy ona w szczególności Łodzi, to ma także walory bardziej uniwersalne, odnoszące się do ludności wielkomiejskiej w Polsce.

1.2. PRZEDMIOT, PODMIOT I CEL BADAŃ

Przedmiotem tego opracowania jest rozwój ludności Łodzi oraz przemiany jej struktur demograficzno-społecznych i przestrzennych od powstania miasta do czasów współczesnych. Uwzględniona została również prognoza demograficzna Łodzi. Rozpatrując rozwój i reprodukcję ludności, szczególną uwagę zwrócono na tendencję rozwojową, kierunki i tempo zmian. Badania struktur ludnościowych obejmowały cztery rodzaje struktur: 1) demograficzne, 2) społeczno-ekonomiczne, 3) społeczno-kulturowe i 4) przestrzenne. Analizą objęto pięć okresów: 1) do 1820 r., 2) lata 1820–1918, 3) lata 1918–1945, 4) lata 1945–1989 oraz 5) po 1989 r. Określone zjawiska ludnościowe były badane według stanu w każdorazowych granicach miasta. W zakres badań wchodziła zarówno redystrybucja, jak i typologia przestrzenna ludności. Podmiot badań stanowią mieszkańcy Łodzi. Podstawowym celem pracy jest ustalenie prawidłowości rządzących dynamiką, strukturą i zmiennością przestrzenną ludności Łodzi, w warunkach specyficznych dla danych okresów. Istotnym zadaniem badawczym jest też wyjaśnienie kierunków dotychczasowego rozwoju demograficznego i zmian w strukturze ludności miasta, a także ustalenie ich ważniejszych konsekwencji. Monografia ta jest syntezą dotychczasowych badań prowadzonych w rozpatrywanej dziedzinie.

1.3. LITERATURA PRZEDMIOTU

W pracy wykorzystana została bogata literatura przedmiotu, dotycząca zagadnień teoretycznych, metodologicznych i poznawczych. Odnosi się ona do różnych dziedzin nauki, a w szczególności geografii ludności i geografii społecznej, a także demografii i socjologii. W przypadku opracowań teoretycznych i metodologicznych odwoływano się przede wszystkim do prac omawiających koncepcje dotyczące pierwszego, drugiego i trzeciego

przejścia demograficznego (Noteistan 1945; Van de Kaa 1987, 2003; Okólski 1990; Coleman 2002, 2006), cyklu demograficznego wywołanego przez wojnę (Rosset 1933), redystrybucji przestrzennej ludności (Dzieciuchowicz 1995), mobilności terytorialnej społeczeństw (Zelinsky 1971; Dzieciuchowicz 1995), formowania małżeństw (Winch 1958; Janiszewska 2007, 2013), determinant rodności i płodności (Davis, Blake 1956; Janiszewska 2013) oraz umieralności (Pool 1982), procesu starzenia demograficznego (Kurek 2008), wymiarów religijności (Piwowarski 1977, 1996; Klima 2011), trzech sektorów gospodarki (Kwiatkowski 1980; Kłosowski 2006), funkcji i struktury funkcjonalnej miast (Suliborski 2001).

Literatura o charakterze poznawczym poświęcona poruszonym zagadnieniom ludnościowym była omawiana szczegółowo w kilku wcześniejszych opracowaniach (Dzieciuchowicz 1990, 1992, 1995, 1998ab, 2002abc). Ze względu na przyjęty w pracy szeroki zakres czasowy badań, w grupie wykorzystanych publikacji prezentujących wyniki badań empirycznych szczególnie ważne miejsce zajmują nieliczne opracowania historyczne poświęcone rozwojowi demograficznemu i przemianom strukturalnym ludności Łodzi. Do najważniejszych z nich, obejmujących okres do roku 1918, należy zaliczyć prace B. Baranowskiego (1980, 1980a), J.K. Janczaka (1980, 1982, 1991), O. Kossmanna (1936, 1966), W. Pusia (1987, 2005), W. Pusia, S. Liszewskiego (1991), S. Pytłasa (1994, 2005), R. Rosina (1980), A. Rynkowskiej (1951, 1960). Szczególnie dokładnie kwestie ludnościowe towarzyszące narodzinom i rozwojowi Łodzi przemysłowej w okresie poprzedzającym I wojnę światową naświetlił J.K. Janczak w pracy pt. *Ludność Łodzi przemysłowej 1820–1914* (1982). Rozwój, ruch naturalny i migracyjny ludności Łodzi od okresu przed I wojną światową do lat 60. XX w. rozpatrywał A. Ginsbert w pracy: *Łódź. Studium monograficzne* (1962), wykorzystując bogatą bazę źródłową. W. Puś (2005) szeroko analizował rozwój oraz strukturę wyznaniową i narodowościową ludności Łodzi do 1939 r. Interesującą pracę dotyczącą przemian struktury narodowościowej ludności Łodzi w latach 1820–1939 opublikował J.K. Janczak (1991). Natomiast ewolucja struktury wyznaniowej mieszkańców Łodzi w latach 1820–2011, a także struktura przestrzenna i demograficzno-społeczna wyznań religijnych Łodzi zostały poddane szczegółowej analizie m.in. w pracy J. Dzieciuchowicza, E. Klimy, S. Mordwy, W. Retkiewicza (2004) i E. Klimy (2011).

Studia nad przemianami ludnościowymi Łodzi w latach międzywojennych i podczas II wojny światowej są jeszcze dotychczas słabo zaawansowane. W sposób całościowy problematykę ludnościową miasta w latach 1918–1939 omawiał A. Rzepkowski w studium *Ludność miasta Łodzi w latach 1918–1939* (2008). Rozpatrywał on w szczególności stan i strukturę ludności, ale uwzględnił również ruch naturalny i pochodzenie terytorialne mieszkańców. Rozwojem, strukturą społeczno-zawodową i narodowościową ludności Łodzi w 20-leciu

międzywojennym zajmował się L. Mrocza (1997). Z kolei, wyniki badań demograficznych robotników łódzkich na początku okresu międzywojennego przedstawił E. Rosset (1930), natomiast strukturę wyznaniową, narodowościową i społeczno-zawodową łódzkiego proletariatu w latach 1918–1929 analizowała B. Wachowska (1976). Zmiany struktury narodowościowej i wyznaniowej podczas II wojny światowej i w okresie powojennym były też obiektem badań M. Kotera, M. Kuleszy, W. Pusia i S. Pytłasa (2005).

Prezentowana analiza problemów ludnościowych Łodzi w okresie PRL-u została pogłębiona w oparciu o wyniki badań T. Bojanowskiego (1992), M. Budziarka (2001), J. Dzieciuchowicza (1983, 1984, 1991, 2004ab), A. Ginsberta (1962), W. Piotrowskiego (1966), J.K. Janczaka (1991), W. Kesslera (2001), M. Kotera, M. Kuleszy, W. Pusia i S. Pytłasa (2005), H. Mortimer-Szymczak (1970), L. Mrocza (1987, 1997), W. Pusia (1987), A. Rykały (2007). Z kolei, rozpatrując zmiany ludnościowe w Łodzi po 1989 r. odwoływano się w głównej mierze do prac J. Dzieciuchowicza (1995, 2006, 2006a), K. Dabrowskiego, A. Janeczek i L. Witczak (2000), J. Dzieciuchowicza, E. Klimy, S. Mordwy, S. Retkiewicza (2004), A. Janiszewskiej (2007, 2009, 2013), I.E. Kotowskiej (1998), I.E. Kotowskiej, J. Jóźwiak, A. Matysiak i A. Baranowskiej (2008), S. Kurka (2008), T. Rostowskiej (2009) i K. Slany (2002).

1.4. ŹRÓDŁA INFORMACJI I METODY BADAWCZE

Podstawę analizy badanych zagadnień ludnościowych stanowiły przede wszystkim dane statystyczne pochodzące z bieżącej i okresowej ewidencji statystycznej stanu i struktury ludności Łodzi oraz jej ruchu naturalnego i migracyjnego, zawarte w publikowanych i niepublikowanych opracowaniach i materiałach statystycznych oraz bazach danych Głównego Urzędu Statystycznego. Znaczna część takich informacji została zgromadzona podczas systematycznej kwerendy w Urzędzie Statystycznym w Łodzi, prowadzonej w ciągu kilkudziesięciu ostatnich lat. Dodatkowo zostały też wykorzystane wybrane informacje pochodzące z roczników demograficznych oraz roczników statystycznych Łodzi, województwa łódzkiego i Polski. W węższym zakresie odwoływano się do materiałów dokumentacyjnych różnych urzędów i biur, dokumentacji planistycznej, prawnej, kartograficznej i fotograficznej oraz źródeł archiwalnych. Często posługiwano się informacjami dostępnymi w Internecie.

W przygotowaniu tej pracy przydatne były też opracowane dane i wyniki badań zawarte w bogatej literaturze przedmiotu. Znaczna część wykorzystanych w tym opracowaniu informacji pochodzi z publikowanych i niepublikowanych opracowań dotyczących ludności Łodzi, które bazują na sprawozdaniach i innych dokumentach urzędowych, badaniach ankietowych i wywiadach, obserwacji, dokumentach osobistych, przekazach informacyjnych (przekazy

medialne, informatory) itp. Na warsztat badawczy w tej pracy składają się metody i techniki badawcze wypracowane na gruncie wielu nauk, a w szczególności stosowane w geografii ludności i geografii społecznej, jak też w demografii i socjologii.

1.5. UKŁAD PRACY

Praca ta, oprócz wstępu i zakończenia, składa się z pięciu zasadniczych rozdziałów, uporządkowanych chronologicznie. Rozdział pierwszy posłużył omówieniu wstępnych zagadnień teoretyczno-metodologicznych. Natomiast w rozdziale drugim, dotyczącym zmian ludnościowych do 1918 r., punkt wyjścia stanowi krótka charakterystyka ograniczonego i nieregularnego wzrostu demograficznego oraz przemian strukturalnych ludności w okresie Łodzi rolniczej. Zasadniczą część tego rozdziału poświęcono mieszkańcom Łodzi w latach 1820–1914, ze szczególnym zwróceniem uwagi na ich żywiołowy rozwój demograficzny. Ponadto w rozdziale drugim poddano analizie sytuację ludnościową miasta podczas I wojny światowej. W kolejnym, trzecim rozdziale pracy rozpatrywane są w głównej mierze zmiany stanu i struktury ludności Łodzi w okresie międzywojennym. Końcowa część tego rozdziału odnosi się do przemian ludnościowych zachodzących w Łodzi podczas II wojny światowej. Rozdział czwarty dotyczy zmian ludnościowych w Łodzi w okresie 1945–1989. Wiele miejsca poświęcono w nim wysokiej dynamice rozwoju i reprodukcji oraz migracji ludności, a także specyficznym przekształceniom jej struktury demograficznej i społeczno-zawodowej na początku tego okresu. Szerzej potraktowano tutaj również kwestie dotyczące koncentracji i typologii przestrzennej ludności miasta. Głębokie przeobrażenia, którym podlegała ludność Łodzi w okresie 1990–2012, zaprezentowano w rozdziale piątym. W tej części opracowania uwaga została zwrócona w szczególności na głęboki regres demograficzny oraz zmiany struktury demograficznej i społeczno-zawodowej ludności, generowane przez transformację systemową, w tym zwłaszcza na proces starzenia demograficznego ludności. Rozdział szósty zawiera omówienie perspektyw demograficznych Łodzi, z uwzględnieniem zarówno uwarunkowań, jak i konsekwencje przewidywanego, dużego ubytku ludności miasta.

Opracowanie to jest przeznaczone przede wszystkim dla studentów i pracowników naukowych interesujących się w szczególności problemami geograficznymi, historycznymi, demograficznymi, socjologicznymi i ekonomicznymi dotyczącymi Łodzi. Może być ono również przydatne dla osób zajmujących się urbanistyką oraz planowaniem przestrzennym i polityką przestrzenną, gospodarką przestrzenną Łodzi.

2. LUDNOŚĆ ŁODZI DO 1918 ROKU

2.1. LUDNOŚĆ ŁODZI ROLNICZEJ DO 1820 ROKU

Najstarsze ślady człowieka, znalezione na terenie Łodzi (Łaskowice), pochodzą ze schyłkowego paleolitu (10–9 tys. lat p.n.e.). Jednakże początki wsi Łódzia, należącej najpierw do dóbr królewskich, a następnie biskupstwa włocławskiego, datuje się dopiero na XIII lub początek XIV w. Rozwój demograficzny tej osady i jej okolic do przełomu XIV i XV w., chociaż nieregularny, był na tyle prężny, że umożliwił lokację miasta Łodzi w 1423 r. przez Władysława Jagiełłę. Pomimo uzyskania praw miejskich, aż do początku XIX w. Łódź pozostawała niewielkim miasteczkiem, co więcej w okresie przedrozbiorowym należała do grupy najmniejszych ośrodków miejskich w skali całego kraju. Mimo, że przed okresem industrializacji dużą rolę odgrywało w Łodzi rolnictwo, to jednak w płaszczyźnie społecznej i przestrzennej zdołała ona zachować swój miejski charakter.

Szacuje się, że pomimo pomyślnego rozwoju gospodarczego, w II połowie XVI w. Łódź będąc typowo rolniczym miasteczkiem liczyła nie więcej niż 500 mieszkańców, a w połowie XVII w. ich liczba maksymalnie dochodziła do ok. 700 (Bandurka 1974; Baranowski 1980; Rosin 1980). W mieście stale zamieszkiwała wtedy wyłącznie ludność polska. Tylko część ludności miejscowej trudniła się rzemiosłem, handlem i usługami. W 1424 r. rzemiosło łódzkie było reprezentowane jedynie przez sukienników, rzeźników i szewców. Do końca XV w. działalność rzemieślnicza rozwinęła się, stąd też wśród rzemieślników można było znaleźć zarówno szewców, rzeźników, kowali i krawców, jak też kołodziejów, cieśli, bednarzy i kuśnierzy. Istnienie niektórych rodzajów rzemiosła wynikało wtedy z położenia miasta przy ruchliwym szlaku komunikacyjnym. Trzeba jednak przy tym zauważyć, że większość rzemieślników zajmowała się również rolnictwem. O ograniczonej roli rzemiosła świadczy również fakt, że w ciągu XVI w. liczba rzemieślników wahała się zaledwie od 6 do 13. Handel, którym zajmowali się mieszcianie łódzcy w okresie

feudalnym, swoim zasięgiem nie przekraczał granic parafii łódzkiej, erygowanej w I połowie XV w¹.

Od drugiej połowy XVII do końca XVIII w. stan liczebny ludności Łodzi, niezależnie od okresowych wahań, wykazywał ogólną tendencję spadkową. Na początku XVIII w. liczba mieszkańców miasta obniżyła się do około 200. W 1777 r. doszło do wzrostu tej liczby do 400 osób, ale w 1790 r. ponownie obniżyła się ona do 275–330. Do głównych czynników hamujących rozwój gospodarczy i ludnościowy Łodzi należały wtedy wielokrotne zniszczenia wojenne i epidemie w mieście i jego okolicy, dominacja rolnictwa w gospodarce, brak spławnej rzeki, mniejsze uprawnienia miasta należącego do dóbr kościelnych niż miast królewskich, a także duża gęstość miast w Polsce Środkowej.

Podstawowym źródłem utrzymania ludności Łodzi w XVI–XVIII wieku pozostawało rolnictwo. Pola – o łącznej powierzchni wynoszącej ok. 980 ha – uprawiane intensywnie przez mieszczan rozciągały się na zachód, południe i w mniejszym stopniu na wschód od terenu samego miasta. Mieszczanie zajmowali się zarówno uprawą roli, jak też hodowlą, w szczególności bydła, trzody chlewnej, koni i wołów. Ze względu na konkurencję okolicznych osad, zwłaszcza Zgierza, Lutomierska i Kazimierza, mniejsze znaczenie w życiu łódzian miało wówczas rzemiosło. Liczba rzemieślników w połowie XVI w. dochodziła do 20, zwiększając się do 1642 r. do 39, aby po II rozbiorze obniżyć się do 15. Typowym rzemiosłem w Łodzi było wtedy kołodziejstwo, ale istotną rolę dogrywało również szewstwo, rzeźnictwo i młynarstwo, natomiast w węższym zakresie usługi w mieście świadczyli także bednarze, cieśle, garbarze, kowale, krawcy, kuśnierze, stolarze i ślusarze. Warto też zauważyć, że w I poł. XVI w. w mieście nie występowały tradycje sukiennicze, gdyż odnotowano działalność zaledwie 3 sukienników; w tym samym czasie w ogóle nie istniała w Łodzi grupa zawodowa handlarzy.

Interesujący obraz przedstawiał skład społeczny mieszkańców Łodzi ustalony podczas spisu z 1777 r. Wykazał on, że 93% ogółu ludności miasta stanowili mieszczanie (ludność obywatelska) posiadający z reguły ziemię i domy, a 7% komornicy i parobcy. Oprócz tego w mieście zamieszkiwali, niezaliczani do obywateli, chłopci na gruntach plebańskich i dworskich. Za najbogatsze rodziny uważano na przełomie XVI i XVII w. Karnisów i Czarnyszów, a w II poł. XVIII w. Jugowiczów, Drewnowiczów (Drewnów), Ostoiskich (Ostojów) i Gozdowskich (Gozdawskich). W tym samym czasie prawie wszyscy mieszkańcy Łodzi byli Polakami. Przypuszcza się jednak, że niektóre rodziny

¹ Pierwsza wzmianka o istnieniu w Łodzi katolickiego kościoła i parafii pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny pochodzi z 1424 r. (Muznerowski 1922; Zwoliński 1998).

mogły być pochodzenia niemieckiego. Pomimo braku zakazu osiedlania się Żydów, w 1777 r. żyła w mieście jedna rodzina karczmarza żydowskiego, a w latach 1793–1794 zaledwie 2 lub 3 rodziny żydowskie (11 osób).

Dodajmy, iż ludność była wtedy rozmieszczona na obszarze miasta nierównomiernie. Większość mieszkańców skupiała się na terenach nieregularnie zabudowanych, które były położone przede wszystkim wokół rynku i placu kościelnego. Godnym uwagi jest również fakt, że pod koniec XVIII w. takie miasta leżące w pobliżu Łodzi, jak Lutomiersk, Stryków, Brzeziny, Pabianice, Rzgów i Tuszyń, były większe od Łodzi. Łódź miała nawet mniej mieszkańców aniżeli wiele wsi położonych w jej okolicach.

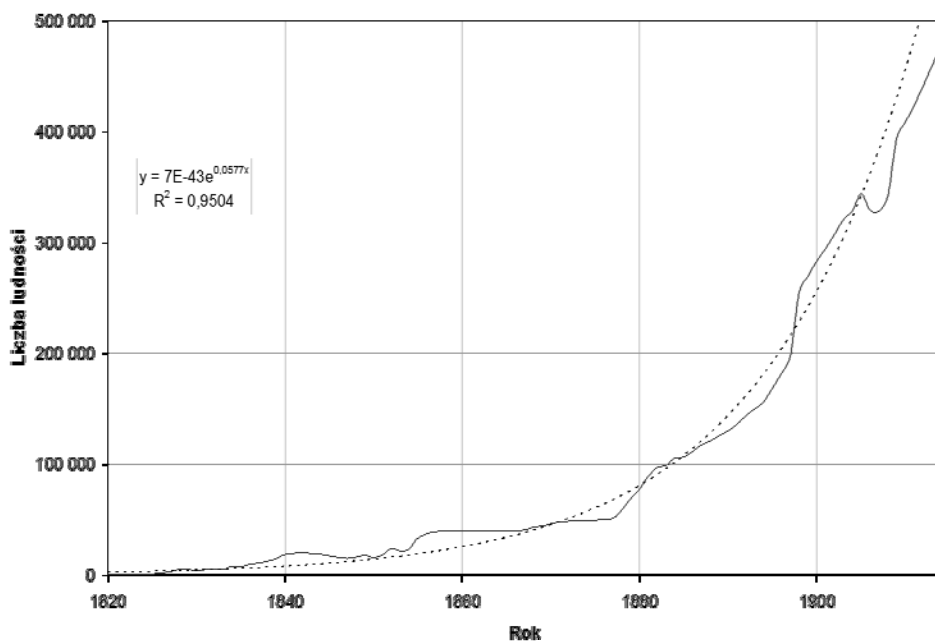
Wskutek II rozbioru (1793) Łódź znalazła się pod panowaniem pruskim. Przeprowadzona wówczas sekularyzacja dóbr kościelnych (Zwoliński 1995), dzięki której Łódź stała się miastem rządowym, przyczyniła się do późniejszego ożywienia jego gospodarki, co z kolei wpłynęło korzystnie na wzrost demograficzny. Szacuje się, że w 1793 r. Łódź liczyła zaledwie ok. 250 mieszkańców (Baranowski 1980, s. 135). Rozwój gospodarczy miasta był kontynuowany w czasach Księstwa Warszawskiego. Stąd też w 1810 r. jego liczba ludności zwiększyła się do 514. Również na początku istnienia Królestwa Polskiego działania rządowe na rzecz aktywizacji gospodarczej kraju generowały przyspieszony rozwój demograficzny miast w regionie łódzkim. Liczba mieszkańców Łodzi wzrosła wtedy do 767 w 1820 r., a w 1822 r. do 939. Do wzrostu demograficznego miasta w istotnej mierze przyczynił się napływ ludności żydowskiej² (Liszewski 1991; Szkup 1994; Kersz 1999), czego konsekwencją był wzrost jej udziału w ogólnej liczbie ludności miasta z ok. 6% w 1793 r. do 34% w 1820 r. Nadmienmy przy tym, że na przełomie XVIII i XIX wieku korzystniejsze zmiany w życiu ekonomicznym zachodziły nie w samej Łodzi, ale w jej okolicach na terenach poleśnych, gdzie powstało kilka hut szkła, nowych osad olęderskich (Dąbrowa, Janów, Żabieniec) i kolonii niemieckich (Nowosolna, Antoniew, Olechów, Augustów) oraz nowych osad polskich (Grabieniec, Henryków, Górki, Kowalszczyzna). Pod względem zasobów ludnościowych Łódź nie dorównywała wówczas takim okolicznym miastom, jak Lutomiersk, Stryków, Brzeziny i Łęczyca. Wynikało to m.in. z faktu, że pomimo statusu miejskiego, jej gospodarka utrzymywała nadal rolniczy charakter. W 1820 r. ludność czynna zawodowo w rolnictwie stanowiła ok. $\frac{2}{3}$ ogółu czynnych zawodowo. Dość liczną grupę w pozostałej części pracujących tworzyli kupcy i kramarze, a wśród rzemieślników krawcy, piekarze i szewcy.

² Odrębna gmina żydowska została założona w Łodzi w 1809 r. Jednocześnie wzniesiono niewielką drewnianą synagogę przy ul Dworskiej (później Wolborskiej), przy której stanął szpital kahalny.

2.2. LUDNOŚĆ ŁODZI PRZEMYSŁOWEJ W OKRESIE 1820–1918

2.2.1. DYNAMIKA ROZWOJU LUDNOŚCI

Niezwyczajnie wysokie tempo rozwoju demograficznego Łodzi w latach 1820–1914 (ryc. 1; tab. 1), stymulowane żywiołowym wzrostem gospodarczym, nie znajduje odpowiednika wśród polskich miast i może być porównywalne tylko z nielicznymi miastami zachodnioeuropejskimi i amerykańskimi (tab. 2) (Janczak 1980, s. 192; 1982, s. 38–40)³. W ciągu 94 lat, które obejmują ten okres liczba ludności miasta wzrosła z 767 do 477,9 tys. osób, czyli ponad 623 razy (Janczak 1982, s. 38–40). Rozwój ludności miasta w tym czasie można podzielić na cztery okresy, różniące się wielkością przyrostu rzeczywistego i tempem wzrostu ludności: 1) 1820–1842, 2) 1843–1877, 3) 1878–1913, 4) 1914–1918.

Ryc. 1. Rozwój ludności Łodzi w latach 1820–1914
(linią czarną przerywaną oznaczono trend)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. Janczak (1982), W. Puś (2005)

³ Tezę tę w pełni uzasadniają dane źródłowe zawarte w księgach ludności sporządzanych dla tego przedziału czasowego. Trzeba jednak zdawać sobie sprawę z tego, że wskutek wielokrotnych aktualizacji księgi te zostały obciążone wieloma błędami.

Tabela 1

Rozwój ludności Łodzi w latach 1820–1914

Rok	Liczba ludności	Dynamika ludności 1820 = 100	Rok	Liczba ludności	Dynamika ludności 1820 = 100
1	2	3	4	5	6
1820	767	100,0	1877	51 385	6 699,5
1821	799	104,2	1878	58 973	7 688,8
1824	939	122,4	1879	69 034	9 000,5
1825	1 004	130,9	1880	77 450	10 097,8
1826	2 000	260,8	1881	89 166	11 625,3
1827	2 837	369,9	1882	96 863	12 628,8
1828	4 909	640,0	1883	99 039	12 912,5
1829	4 896	638,3	1884	105 665	13 776,4
1830	4 343	566,2	1885	106 450	13 878,7
1831	4 717	615,0	1886	111 690	14 561,9
1832	5 131	669,0	1887	117 431	15 310,4
1833	5 357	698,4	1888	121 013	15 777,4
1834	7 578	988,0	1889	125 925	16 417,9
1835	7 595	990,2	1890	130 028	16 952,8
1836	9 610	1 252,9	1891	136 091	17 743,3
1837	10 645	1 387,9	1892	143 933	18 765,7
1839	14 770	1 925,7	1893	149 989	19 555,3
1840	18 582	2 422,7	1894	156 130	20 355,9
1842	20 000	2 607,6	1895	168 512	21 970,3
1844	18 558	2 419,6	1896	181 801	23 702,9
1845	17 305	2 256,2	1897	197 101	25 697,7
1847	15 073	1 965,2	1898	255 000	33 246,4
1849	17 567	2 290,4	1899	269 357	35 118,3
1850	15 565	2 029,3	1900	283 206	36 923,9
1851	18 190	2 371,6	1901	294 864	38 443,8
1852	24 116	3 144,2	1902	307 570	40 100,4
1853	21 488	2 801,6	1903	320 486	41 784,4
1854	23 481	3 061,4	1904	328 586	42 840,4
1855	33 285	4 339,6	1905	343 944	44 842,8
1857	39 110	5 099,1	1906	329 056	42 901,7
1864	40 319	5 256,7	1907	328 383	42 814,0

Tabela 1 (c.d.)

1	2	3	4	5	6
1865	40 121	5 230,9	1908	341 416	44 513,2
1867	40 695	5 305,7	1909	393 526	51 307,2
1868	43 194	5 631,6	1910	408 442	53 251,9
1869	44 167	5 758,4	1911	423 727	55 244,7
1871	47 659	6 213,7	1912	441 096	57 509,3
1873	48 941	6 380,8	1913	459 353	59 889,6
1875	49 501	6 453,8	1914	477 862	62 302,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. Janczak (1982).

Tabela 2

Ludność Łodzi na tle wielkich miast europejskich
w latach 1850–1900 (w tys.)

Miasto	Ok. 1850 r.	Ok. 1900 r.	Indeks wzrostu (w %)
Łódź	16	321	2 006,2
Londyn	2 363	4 536	192,3
Paryż	1 053	2 714	257,7
Berlin	419	1 889	450,8
Wiedeń	444	1 675	377,3
Petersburg	485	1 418	292,4
Moskwa	365	1 039	284,7
Glasgow	389	762	195,8
Hamburg	132	706	534,8
Manchester	98	544	557,0
Birmingham	242	522	215,7
Rzym	184	463	251,6
Marsylia	234	412	176,1
Lyon	156	410	262,8
Kolonia	118	373	316,1
Düsseldorf	66	214	324,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. Janczak (1982).

Biorąc pod uwagę pierwszy okres (1820–1842) można zauważyć, iż rozwój demograficzny Łodzi przebiegał wtedy nierównomiernie, przy czym w latach 1826–1829 i 1836–1842 wystąpił najbardziej gwałtowny przyrost ludności w całej historii miasta, zdeterminowany dynamicznym rozwojem przemysłu włókienniczego. W II połowie lat 20. XIX w. Łódź, licząca już ok. 4 tys. mieszkańców, stała się jednym z największych miast Królestwa Polskiego, urastając stopniowo w oczach mieszkańców okolicznych wsi i miasteczek do roli symbolu „ziemi obiecanej”. W 1842 r. ludność Łodzi wzrosła do ok. 17 tys., dzięki czemu zajęła ona pozycję drugiego pod względem wielkości miasta Królestwa Polskiego. Do tak dużego wzrostu demograficznego w dużej mierze przyczyniło się poszerzenie granic miasta dokonane w 1840 r. i nadanie mu rok później rangi miasta gubernialnego, co oczywiście było zarazem efektem jego wcześniejszego prężnego rozwoju społeczno-ekonomicznego.

W latach 1843–1877, w porównaniu z poprzednim okresem, wzrost demograficzny Łodzi można uznać za umiarkowany. Należy przy tym zaznaczyć, iż pomimo obniżonego tempa tego wzrostu liczba ludności miasta w końcu tego okresu dochodziła już do 51 tys. Spowolnienie dynamiki rozwoju demograficznego Łodzi było uwarunkowane przede wszystkim klęskami nieurodzaju, załamaniem koniunktury gospodarczej i epidemiami chorób zakaźnych. W związku z tym doszło, zwłaszcza w grupie ludności niestalej, do wzrostu umieralności, osłabienia napływu migracyjnego, przy równoczesnym zwiększeniu odpływu ludności. W tych warunkach za korzystny czynnik zewnętrzny należy uznać uwłaszczenie chłopów w Królestwie Polskim w 1864 r.

Wskutek wejścia gospodarki Łodzi w fazę wielkokapitalistycznego rozwoju, od 1877 r. rozpoczyna się okres jej stałego, niesłuchanie intensywnego wzrostu demograficznego, trwający aż do wybuchu I wojny światowej. Jedynie recesja gospodarcza w latach 1906–1907, stanowiąca następstwo wojny rosyjsko-japońskiej 1904–1905 i rewolucji 1905 r., czasowo zakłóciła ten proces. Dodatkowy impuls dla rozwoju ludności miasta wynikał z poszerzenia jego granic w latach 1906–1908. Trzeba w tym miejscu szczególnie podkreślić, iż eksplozyjne tempo wzrostu demograficznego miasta zostało osiągnięte w latach 1877–1882, gdy liczba mieszkańców zwiększała się średniorocznie o 13,5%. Do końca XIX w. przeciętnie co 6–7 lat stan ludności Łodzi powiększał się o kolejne 100 tys. osób, co spowodowało, że w ciągu 40 lat poprzedzających I wojnę światową ludność miasta wzrosła aż 9-krotnie. Stąd też, przed samym wybuchem wojny w granicach Łodzi, łącznie z obszarami przyłączonymi do niej w 1915 r.⁴, mieszkało już ok. 600 tys. osób. Silna presja demograficzna generowała wiele trudnych do rozwiązania problemów społecznych i ekonomicznych.

⁴ W wyniku tej inkorporacji obszar miasta wzrósł z 38,1 km² do 58,75 km². Do Łodzi przyłączone zostały tereny wsi: Bałuty Stare, Bałuty Nowe, Bałuty Kolonia, Widzew,